

BİLGE KAĞAN YAZITI G 14'TEKİ AD SON ÖBEĞİ TAMAN TARKAN MIDIR, ATAMAN TARKAN MIDIR?

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Orkun yazıtlarında farklı okunan yerlerden biri de Bilge Kağan G 14'teki Taman Tarkan veya Ataman Tarkan san öbeğinin birinci sözcüğüdür. Sözcük genellikle Taman, R. Giraud (1960) ve onu takip eden kimi bilginler tarafından Ataman okunmuştur.

Makalemizde anılan sözcüğün üzerinde durulmuş, doğru biçimin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Araştırma ve incelemelerimiz sonucunda vardığımız karara göre ataman sözcüğü yapı bakımından Türkçe olmasına karşın Türk lehçelerinde yerli bir sözcük değildir. Çeşitli Türk lehçelerine Rusçadan veya Rusça kanalıyla geçmiştir; yazım ve anlamı bunu göstermektedir. Ataman sözcüğü Almanca Hauptmann, Çekçe heytman, Polca hetman sanlarının ilk elemanının (Haupt-, heyt-, het-) sessel ve anlamsal olarak Türkçenin ata sözünü çağrıştırmasıyla doğmuştur. Başka deyişle dil biliminde bulaşma, karışma dediğimiz olay meydana gelmiştir.

Sonuç olarak Türkçede Ataman adına veya unvanına XV. - XVI. yüzyıllardan önce rastlanmadığı, Taman sanının Ataman okunmasına Rus ve Ukrayna Kazaklarının ataman unvanının neden olduğu, öbeğin Ataman Tarkan değil, Taman Tarkan olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Bilge Kağan Yazıtı, Taman Tarkan, Ataman Tarkan, Ataman.

Is The Title Phrase Taman Tarkan Or Ataman Tarkan In The Bilge Kagan Inscription G 14?

Abstract

One of the controversial points in the Orkun inscriptions is the word Ataman in the Bilge Kagan G 14 Ataman Tarkan san phrase. The word was read by some scholars Ataman and others Taman. In this paper, I tackled this word and try to show true form of it. According to the research and etude ataman word is not an originally Turkish one. It came to the various Turkish dialects

Geliş Tarihi: 24 Nisan 2021 - Kabul Tarihi: 16 Mayıs 2021.

Atif Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Bilge Kağan Yazıtı G 14'teki Ad Son Öbeği Tamam Tarkan mıdır, Ataman Tarkan mıdır?", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 129, Sayı: 254, İstanbul 2021, s. 217-232.

* Dilbilimci, dryusufgedikli@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6681-5750.

through Russians or from Russian language. Its wording and meanings show this. The word Ataman was born as the first element of the German “Hauptmann”, Czech “heytman”, Polish “hetman” (in turn Haupt-, heyt-, het-), with the semantic and phonetic connotation of the Turkish word “ata” i.e. father. In other words, the so-called contagion occurred here in linguistics. As a result, it has been revealed that the name or title of Ataman was not encountered in Turkish in the following centuries, the Turkish “ata” (in English means “father”) word was caused to read Taman as Ataman, and that the phrase is Taman Tarkan, not Ataman Tarkan.

Keywords: Bilge Kağan Inscription, Taman Tarkan, Ataman Tarkan, Ataman.

Bilge Kağan yazıtında farklı okunan yerlerden biri de Taman Tarkan veya Ataman Tarkan ad san öbeğidir. Öbeğin birinci kelimesi şu ana değin iki türlü okunmuştur: Taman ve Ataman. Makalemizin amacı bu sorunsalı irdelemek, doğruyu ortaya çıkarmaktır.

Makalemiz üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Eski ve Orta Türkçede Taman ve Ataman unvanlarının hangisinin var olduğu tespit edilecektir. İkinci bölümde Ataman unvanının hangi çağda ve nasıl doğduğu araştırılacaktır. Üçüncü bölümdeyse üzerinde durduğumuz ad san öbeğinin doğrusunun ne olduğu belirtilecektir.

Bunları doğru bir şekilde açıklayabilmek ve anlatabilmek için karşılaştırmalı bir yönteme başvurduk. Gerek birinci gerek ikinci bölümde bilim insanlarının okuyuşlarına, görüşlerine yer verdik. Sözlüklerin ilgili maddelerine müracaat ettik. Ortaya çıkan fikri sonuç olarak verdik. Yani sonuçtan ayrıntıya değil, ayrıntıdan sonuca vardık. Başka söyleyişle tümevarım metodunu uyguladık.

1. Taman Tarkan ve Ataman Tarkan Okuyuşları

Bilge Kağan yazıtının G 14 satırında geçen Ataman Tarkan söz öbeğinin okunuşları şöyledir:

1. 1893'te Orkun yazıtlarını çözen Vilhelm Thomsen, Taman Tarkan öbeğinin geçtiği yerleri bozuk olduğu için tercüme etmemiştir.¹
2. Hüseyin Namık Orkun, **Taman Tarkan** okur, “has isim” olarak açıklar.²
3. Muharrem Ergin, **Taman Tarkan** okur, “şahıs adı” olarak açıklar.³
4. Elisa Şükürlü, **Taman Tarkan** okur, “rütbe ve şahıs adı” olarak izah eder.⁴
5. René Giraud (ok. Jiro), Taman Tarkan öbeğinin **Ataman Tarkan** olması gerektiğini, bunun Tunyukuk'un bir unvanı olduğunu, unvanın Tunyukuk yazıtında yer almadığını, çünkü yazıtın dikilişinden sonra verildiğini ileri sürer ve askerî bir rütbe olduğunu söyler.⁵
6. Talat Tekin öbeği **Ataman Tarkan** okur, “kişi adı?” olarak açıklar.⁶ Soru imi koyması kafasındaki kuşkuğu gösterir.

¹ Vilhelm Thomsen, “Moğolistan'da Türkçe Kitabeler”, çev. Ragıp Hulusi [Özdem], *Türkiyat Mecmuası* 1926-1933, c. III, s. 108.

² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 918.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 56. b., Boğaziçi y., İstanbul 2020, s. 86-87, 141.

⁴ Elisa Şükürlü, *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993, s. 267, sözlük kısmında sayfa yok.

⁵ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen n., İstanbul 1999, s. 119-123.

⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, İstanbul 2008, s. 124.

7. Faruk Sümer, Bilge Kağan yazıtında adları verilen beş büyük devlet adamından birisi olan ve G 14'te geçen Taman Tarkan'ın, Ongin yazıtında anılan Bilge İşbara Tamgan Tarkan ile aynı kişi olabileceğini söyler; Clauson'a (1957) dayanarak bu kişinin 719'da öldüğünü, yazıtın 720, 729 veya 731'de dikildiğini yazar.⁷ Son yayınlara göre Ongin yazıtının 719-20'de dikildiği tahmin edilir.⁸

8. Erhan Aydın, **Ataman Tarkan** okur, "kişi adı ve unvanı" olarak izah eder.⁹

9. Mehmet Ölmez, **Taman Tarkan** okur, **Taman Tarkan** olarak çevirir.¹⁰

10. Hatice Şirin, **Ataman Tarkan** okur, "bir unvan niteleyicisi" olarak anlamlandırır.¹¹

11. Ahmet Bican Ercilasun, **Taman Tarkan** okur, **Ataman Tarkan** olarak çevirir.¹²

Özetle ad san öbeğini Orkun, Ergin, Şükürlü, Ölmez, Ercilasun **Taman Tarkan** (Sümer de Taman Tarkan'dan yanadır); Giraud, Tekin (soru imiyle), Aydın, Şirin **Ataman Tarkan** okumuş; Ercilasun, **Ataman Tarkan** olarak çevirmişdir.

Ataman okuyuşu Giraud'nun etkisiyle ortaya çıkmıştır. Giraud'nun eseri 1960'ta yayımlanmıştır. Türkçesi İsmail Mangaltepe'nin tercümesiyle 1999'da Ötügen yayınevinden çıkmıştır (308 s., 4 harita).

NOT: Aslında Giraud'nun yapıtının yayımlandığı 1960 yılından önceki yayınlara yer vermeyebilirdik. Fakat sorunun Giraud'dan kaynaklandığını bu küçük araştırmadan sonra öğrendik ve yazdığımız kısımları çıkarmaya gerek görmedik.

1.1. Yer Adı Olarak Taman

Taman sanı yer adlarında karşımıza çıkar:

1. Hazar Türklerinin Azak denizinin karşısındaki Kuban yarımadasında **Tamátarkha** (Ταμάταρχα) adında bir kentleri vardı. Kentin adı VII. - XIV. yüzyıllar arasında geçer. Kişi ad veya unvanından yer adı meydana gelmiştir. Her iki unsurda (Taman'da ve Tarkan'da) sondaki n'ler düşmüştür. Kentin eski Rusçası **Tmutorakan'** biçimindedir.¹³

2. Kâşgarlı'da "**Taman. Kâşgar'ın içinden akan bir nehir**" olarak açıklanır.¹⁴ Muhtemelen unvan adından kişi, kişi adından ırmak adı olmuştur.

Aşağıda da görüleceği üzere Ataman'la ilgili herhangi bir yer adına raslayamadık.

⁷ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999, s. 40, 55.

⁸ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat y., İstanbul 2018, s. 121.

⁹ Aydın, s. 143.

¹⁰ Mehmet Ölmez, *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin - Çeviri - Sözlük*, Bilgesu y., Ankara 2012, s. 132, 146.

¹¹ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, 3. b., TDK, Ankara 2016, s. 375, 721.

¹² Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016, s. 588 vd.

¹³ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker Quellen*, Akademie Verlag, Berlin 1958, s. 297.

¹⁴ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007, s. 525.

1.2. Taman Sanıyla İlişik Olan Tamgan Sanı

Tamgan, Taman sanıyla kökteştir. Bu sana eski Türk yazıtlarında birçok kez raslarız. Şöyle ki:

1. İne Aşete yazıtını diktiren kişinin adı **Altun Tamgan Tarkan** okunur; “*has isim*” olarak açıklanır.¹⁵

2-3. Ongin yazıtında **Bilgä İşbara Tamgan Tarkan** ad san öbeği geçer, “*has isim, ünvan adı, rütbe adları*” olarak açıklanır.¹⁶ Aynı yazıtta **İşbara Tamgan Çur** “*has isim*” öbeği de geçer.¹⁷ Yazıtta **Tamgan**’ın diğer unvanların ortasında yer alması Tamgan’ın unvan olduğunu açıkça gösterir. Bu saptama önemlidir.

4. Eski Uygurca **tamgan** “*bir ünvan*”dır.¹⁸

5. Moravcsik, Hazarlarda 819’da **Tamgân** (Тауғанд) adında Hristiyan bir Hazar’ın bulunduğunu yazar.¹⁹

6. F. Sümer, Ötüken Uygurlarında (Mahrnamag) **Tamgan Tarhan** söz öbeğinin bulunduğunu, Tamgan’ın Göktürklerde unvan olduğunu belirtir.²⁰

7. Reşidettin’in Oğuz destanında Salurlardan Inal Yavku’nun **Damkâk** adında bir veziri vardır.²¹ Sözcük gerçekte unvandır.

8. Sümer, Memlûklerde 1380’de kayıtlanan **Taman Temür** kişi adına yer verir. Taman sözünü ? imiyle gösterir.²² Tabii ki bu Tümen de okunabilir (İkinci hecedeki *elif* Doğu Türk imlasında *e* de okunur). Sözcük konumuzla ilişkili olabilir.

Bu verileri sıralamakla Tamgan’ın unvan olduğunu göstermeyi amaçladık. Kısaca Tamgan bir sandır ve Taman ile kökteştir (Türkçede ortada *g* yitimi görülür).

1.2.1. Tamgan Hakkında Görüşler

Golden bu konudaki görüşleri özetlemiş Radloff, Markuart, Menges’in görüşlerini vermiştir. Radloff’un Sabra Tamgan Tarkan, Sabra Tamgan Çur verileri ilginçtir (Sabra unsurları Ongin yazıtındaki İşbara sanlarının Radloff tarafından yanlış okunmuş biçimleridir. Yukarıda 2-3’teki san öbekleriyle karşılaştırınız). Radloff ve Golden tamga (damga) ile de ilişki kurmuşlardır. Menges unvanı açıklamak için Kırgızcadan başlayıp Mançucaya, Koreceye kadar gitmiş, unvanı genellikle “*yanmak, alev, aydınlatma vb.*” kavramlara bağlamaya çalışmıştır.²³

Bunların hiçbirisi inandırıcı, kandırıcı değildir. Taman ve Tamgan’ın anlamca açıklanamamaları unvan olmalarından ötürüdür. Çünkü bunlar şu isimden veya bu fiilden türemiş sözcükler değildir. Doğrudan doğruya unvandır ve Türkçe kökenlidirler.

Unvanın kimlere nasıl, ne şekilde, hangi durumda verildiği, hangi dereceyi, görevi yansıttığını bilemiyoruz.

¹⁵ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 903, 919. / Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 54.

¹⁶ Orkun, s. 905.

¹⁷ Orkun, s. 909.

¹⁸ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 146.

¹⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 297.

²⁰ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 89.

²¹ Sümer, s. 146. / A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlii*, haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k., İstanbul 1982, s. 54, 103, 140-142.

²² Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, s. 393.

²³ Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006, s. 292.

1.3. Taman ve Tamgan Sanlarıyla İlişik Olan Tagma Sanı

Moravcsik'te **Tagmá** (Ταγμά) 568'de Doğu Roma'ya yollanan elçinin sanıdır; bilginler bunu doğru olarak Türkçe Tamgan ile birleştirirler.²⁴ Menandros Protektor, Tagma Tarkan'ın Tagma'sını ad, Tarkan'ını san olarak izah eder.²⁵ Bu, yazarın görüşüdür. Aslında ikisi de sandır (Moravcsik'in verdiği 568 tarihinin doğrusu 570'tir. İlk Türk elçisi 568'de gönderilmiş olmalıdır ve 569'da ilk Doğu Roma elçisi Zemarkos'la birlikte geri dönmüştür. 570'te Zemarkos geri dönerken Tagma Tarkan onunla beraber Doğu Roma'ya elçi yollanmıştır).²⁶

Haussig, Göktürklerin Doğu Roma'ya giden elçisi **Tagma Tarhan**'ın *Tagma* ögesinin yanlış kaydedildiğini, aslının *Dagma, yani sonraki Yagma(lar) olması gerektiğini yazar.²⁷ Bu görüşe katılmıyoruz. Öyle olsaydı, sözcük *t*-li değil, *d*-li kaydedilirdi. Nasıl ki VI. yüzyılda Menandre **Daiks** (Δαῖς) ve **Dogia** (Δόγια) kelimelerini *d*-li kaydetmiştir. Aslında bu çağlarda Türkçede başta *d* > *y* dönüşümü tamamlanmak üzeredir.

Yalnız şu mümkündür: **Yağma** sözcüğü Taman ile kökteş olabilir.

1.4. Bu Kısımın Sonucu

Buraya kadar yazdıklarımızla Taman diye bir sanın olduğunu, bunun Tamgan ve Tagma ile kökteş olduğunu anlatmak istedik. Yukarıda kaydettiğimiz gibi Taman Tarkan'a benzer bir unvan öbeğini İhe Aşete yazıtında **Altun Tamgan Tarkan** ad san öbeğinde buluyoruz. İhe Aşete yazıtı Koşo Çaydam'dadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları da bu bölgededir. Dolayısıyla yazıtın adına dikildiği kişi olan Altun Tamgan Tarkan, Sümer'in dediği gibi herhalde Göktürk ileri gelenlerinden biriydi. Kısaca Bilge Kağan yazıtında geçen *Taman* Tarkan ile İhe Aşete'deki Altun *Tamgan* Tarkan öbeğindeki Tamgan'ın aynı unvan olduğuna inanıyoruz (Taman ve Tamgan). Aynı veya yakın devirde iki ayrı biçimin görülmesi kuşku doğurabilir. Fakat her dilde ağız, lehçe ayrımlarının olduğunu biliyoruz. Krş. Birbirine yakın tarihlerde dikilen Tunyukuk'ta *ben*, Bilge ve Kül Tigin yazıtlarında *men* zamiriyle.

Ongin yazıtında geçen **Bilgä İşbara Tamgan Tarkan** ve **İşbara Tamgan Çur** da birer unvan takımıdır.

Şuna özellikle dikkat edelim: Yukarıdaki sanları örneklediğimiz devirlerde herhangi bir **Ataman** sanına raslamıyoruz. Taman, Tamgan, Tagma sanlarına ise bolca tesadüf ediyoruz.

2. Kazakların Başı Olan Ataman Hakkında Görüşler

Ataman okuyuşunun Giraud'ya ait olduğunu, onun yapıtının yayımlanmasından sonra yayılmaya başladığını söylemiştik. Giraud'yu böyle okumaya sevk eden Kazak başlarına verilen *ataman* sanıdır. Bu nedenle ataman sanı üzerinde durmak yararlı olacaktır:

²⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 296.

²⁵ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 56.

²⁶ Mangaltepe, s. 52, 56.

²⁷ H.W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1/6, İstanbul 1978, s. XLVII.

1. Evliya Çelebi’de geçen **hatman** (*h*-nin altı noktalıdır), **hatman** (~**hotman**) “*hatman, ataman (Ukrayna Kazaklarında bir unvan); aynı zamanda Romanya’da bir memurluk unvanı*”dır.²⁸ (Çelebi Kazaklarla birçok kez karşılaşmış, hatta onlarla görüşmüştür; seyahatnamesinin 6. cildinde bir yerde **hotman**, çoğunlukla **hatman** yazar).²⁹

Çelebi’de **ataman, getman** biçimleri geçmez. Belki o zamanlar bu biçimler kullanılmıyordu. Kullanılsaydı Çelebi’nin gözünden kaçmazdı. Nasıl ki Çelebi **atalık** “*Tatarlarda bir unvan (Tatarca)*” sözünü kaydetmiştir.³⁰

2. Atamanın bazı Rus sözlüklerine göre Macarca, başka bir sözlüğe göre Almanca, tarihçi Nebolsin’e göre Hollandaca olduğu ileri sürülmüştür. Hadi Atlası bu savları yanlış bulur, *atamanın* halis Türkçe olduğunu, aslının *ataman, ata-mın* olduğunu, “*ata kişi, baş kişi*” anlamına geldiğini yazar.³¹ (Atlası’nın eseri 1911’de yayımlanmıştır. B. Atalay Ataman sözcüğünü ve anlamını Atlası’den almıştır).

3. Moravcsik, Rus Kazaklarının başlarına **ataman, atman, hetman** sanının verildiğini, *atamanın* Türkçe ata + man’dan meydana geldiğini, *-man* ekinin büyültme (augmentative) eki olduğunu yazmış, *kocaman, şişman* sözlerini örneklemiştir.³²

4. *Türk Ansiklopedisi*, “*Ataman*” maddesinde “*(Ukrayna şivesiyle Otaman; Polca Hetman; Almanca Hauptmann), ilk, aynı zamanda en yaygın anlamda başbozuk veya çete komutanına denir. XVI. yüzyılda Don ve Ukrayna Kazaklarının başında askerî Atamanlar dururlardı.*” izahını yapar.³³

Türk Ansiklopedisi “*Kazak (Rusça Kozak)*” maddesinde Kazak başbuğlarına *Ataman* adı verildiğini, bu adın bugüne kadar *hetman, getman* olarak korunduğunu, Kazakların aslen Slavlaşmış Türkler olduğunu, bugün Ukrayca konuştuklarını yazar.³⁴

5. Besim Atalay 1923-1940 arasında yayımladığı dört eserinde sözcüğün Türkçe olduğunu söyler (Aşağıda görülecektir).

6. Abdullah Battal Taymas, *atamanı* Türkçe sayar.³⁵

7. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*’ne göre “*Ataman* sözünün *Türk menşeli olduğu* ihtimal edilir.”³⁶

8. R. Giraud *atamanın* Türkçe kökenli olduğu görüşündedir.

9. *Bilgi* ayında Rusçasının **vataman** olduğu, Rusça olarak ilk kullanımının Altınordu devletine bağlı Rus prensliklerinde görüldüğü yazılır.³⁷

²⁸ Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan, Yapı Kredi y., 2. b., İstanbul 2013, s. 124.

²⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi y., c. 6, İstanbul 2001, s. 196a-b, 197a, 198a, 199a ve daha birçok yerde.

³⁰ Dankoff, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, s. 65.

³¹ Hadi Atlası, *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016, s. 35.

³² Gyula Moravcsik, “Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantinolojinin Ehemmiyeti”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Devlet b.e., İstanbul 1937, s. 498.

³³ “Ataman”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 85 vd.

³⁴ “Kazak (Rusça Kozak)”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 439.

³⁵ K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara 1945, s. 58.

³⁶ “Ataman”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 458.

³⁷ “Ataman”, *Vikipedi*, 31 Mayıs 2021.

2.1. Giraud'nun Ataman Açıklaması

Giraud, Ukrayna Kazaklarının “kendi örgütlerinden büyük bir kesimini göçebe Kazak Türklerinden sağladıklarını”, bunların Kazak adını ve *ataman* “başkomutan” sözcüğünü Kazaklardan aldıklarını, atamanın eski bir Türk unvanını yansıttığını söyler; Jean Deny'ye atıfta bulunarak yapısını *ata + -man* olarak gösterir. Karaman, Türkmen, kodaman (Farsça *khoda* “zaim”den, çeşitlemesi *hotaman*) sözleriyle karşılaştırır. B. Atalay'ın “*atamanın içinde bir Türkçe sözcüğün bulunduğu inandığını*” nakleder. Giraud, Yakutça *ataman* “*reis, çete reisi, üstad*”, Kazakça, Kırgızca *ataman* “*komutan*” verilerini aktarır. Yakutça verinin Ukraynalılardan alınmadığını, tersine Ukrayca *atamanın* Yakutçadan alındığını bildirir.³⁸

Giraud kelimenin Ukrayca ile açıklanamadığını, aklı XVI. yüzyıldaki Polca *hetman* “*büyük askerî liderlerin lakabı*”nın geldiğini, bunun Çekçe *heytmán* aracılığıyla Almanca *Hauptmann*'dan alındığının sanıldığını belirtir. Ukrayna Kazak başkomutanına **starsi** “*kıdemli*” denildiğini, Ukraynalıların ilişkide buldukları Kazak Türklerinden **ataman** sanını da aldıklarını, bu arada **hetman** sanıyla da karşılaştıklarını, Ukraynalıların sırası geldikçe bunu da kullandıklarını öne sürer. Böylece Ukrayna Kazakları üç san kullanırlar: *Starsi, ataman, hetman*.³⁹

Rus ve Ukrayna Kazaklarının gerçekten de Türklerle karışık oldukları bilinir.

Kısaca Giraud, *ataman* sanının *ata* elemanının Türkçe *ata* sözüyle sessel ve anlamsal benzeşimini dikkate almış ve ortaya yeni bir görüş atmıştır.

UYARI: *-man, -men* eki Türkçede de vardır. Krş. Yazıtlarda Kögmen,⁴⁰ Kâşgarlı'da *kekmen, ketmen, közmen* vb. ile.⁴¹ Yine Kâşgarlı'da geçen Türkmen de *-men* eklidir. Fakat *atamandaki -man*'ın Almanca *Hauptman*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman*'ın *-man*'ından geldiği hemen aşağıda görülecektir. *-man* vb. ekler, Almanca (*Hauptmann*'da olduğu gibi), İngilizce (*gentilmen* vb.) hatta Hollandacada da vardır. Her iki dil ailesindeki *-man, -men* ekleri (Türk ve Hint - Avrupa) kendi dillerinin öz malıdır.

2.1.1. Giraud'nun Ataman Okuyuşu ve Açıklamasının Türk Bilginleri Tarafından Benimsenişi

Giraud'nun okuyuşu Türk bilginlerince benimsenmiştir. Bunun nedeni hem *ata* kelimesinin hem *-man* ekinin bize tanıdık gelmesidir.

Ata ve ataman her Türk'ün kafasında hoş bir çağrışım uyandırır. Kısaca Türkler “*ata*”lı sözlere kendilerini yakın hissederler. Bunu 2016'da bulunduğumuz Kazakistan'ın eski başkenti olan Alma Ata şehir adının Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarınca hep Alma Ata şeklinde telaffuzunda da tespitlemiştik. Alma Ata daha uzun, kentin Kazakçası olan Almatı (“*elmali*” demektir, etrafında elma ağaçları çoktur) daha kısa olmasına karşın, Türkiye Cumhuriye-

³⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s. 119-20.

³⁹ Giraud, s. 120 vd.

⁴⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 106.

⁴¹ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 62, 64, 74.

ti yurttaşları “ata” sözünün hoş çağrışımıyla kentin adını hep eski adı olan Alma Ata biçiminde söylüyorlardı.

2.2. Ukrayna Kazaklarındaki Ataman Unvanı Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

Ukrayna Kazaklarında Almanca *Hauptmann* > Çekçe *heytmán* > Polca *hetman* sözlerinin san olarak kullanıldığını gördük. Başta *g* değil, *h* sesinin olduğuna dikkat edelim.

Görüşümüze göre **ataman**, sessel olarak Kazakların *hetman* (getman değil) ve anlamsal olarak Ukrayca *starsi* sanının etkisiyle oluşmuştur. Kazakların içindeki Türk asıllı kişiler *Hauptmann* > *heytmán* > *hetman* sanının *Haupt-*, *hey-*, *het-* unsurlarını Türkçe *ata* ve bu sanların ikinci ögesi olan *-man*’la birleştirerek *ataman* sözcüğünün ortaya çıkmasına yol açmışlardır.

Baştaki *h*, *h*’dir; *h* (kh) değildir. Yani nispeten zayıflamış bir sestir. *h*- ile söylenen **hetman**’ın *het-* ögesi **1.** Türkçe *ata* sözünü çağrıştırdığı için **2.** zaten Ukrayca **starsi** sözcüğü “yaşlı başlı kişi; deneyimli, güngörmüş, aksakal; baş, lider” anlamına geldiği için bilinçüstünde ve bilinçaltında buluşmuşlardır. Yani sesçe *hetman*la kafiyeleşen ve anlamca *starsi*’yi çağrıştıran Türkçe **ata** sözcüğü *Haupt-*, *hey-*, *het-* öğelerinin yerini almıştır. Burada Türkçenin *-man* ekine ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü *hetman*ın ve diğerlerinin (*Hauptmann*, *heytmán*) ikinci ögesi zaten *-man*’dır. Böylece Ukrayca-Türkçe (ayrıca Almanca, Çekçe, Polca) sözcüklerin karışmasından ve çarpışmasından **ataman** sözcüğü ortaya çıkmıştır. Başka deyişle dil biliminde karışma, bulaşma dediğimiz, hem de çok etmenli karışma, bulaşma diyebileceğimiz bir olay yaşanmıştır.

Baştaki *h*, yok sayılmıştır. Çünkü oransal olarak zayıftır. *h* (kh) olsaydı durum farklı olabilirdi. *h* (kh) çok daha güçlü, baskılı bir sestir.

Ortaya çıkan *ataman* sözcüğünü Türkçe sayıyoruz. Bu kararımızı sözcüğü türetenlerin Ukrayna ve Rus Kazaklarının içindeki Türk unsurları olmasına dayandırıyoruz. Ayrıca sözcük *atasıyla* da, *-man*’ıyla da Türkçedir. Türkçenin bünyesine uygundur. Yalnız eski değil yeni bir sözcüktür. Anlamı “ata kişi, baba adam, yaşlı”dır.

2.3. Türk Dillerinde Ataman Sözcüğü

Konuyu açıklığa kavuşturmak için Türk dillerindeki *ataman* sözlerine bakmak yararlı olacaktır (Özgün yazımla veriyoruz; özgün yazımlarda kesme imi yoktur ve halk adları küçük harfle başlar, köşeli parantez içleri bize aittir):

1. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti* köken göstermez; şöyle açıklar: **Ataman** “**1.** Rusiyada kazak vilayətlərində və gədimdə kazak qoşunlarında [birliklərində] hərbi inzibati vəzifələrin adı **2.** Rusiyada vətəndaş müharibəsi [iç savaş] dövründə ağ gvardiyaçı [ordu] dəstələrinin başçısı (Ukraynada, Donda ve sairədə). **3.** guldur [haydut] və ya oğru [hırsız] dəstəsi başçısı; *məcəzi mənada* dəstə, yahud bir grupun başçısı.”⁴²

⁴² *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, c. 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006, s. 158.

2. *Türkmen Dilinin Sözlüğü* köken göstermez; şöyle açıklar: **Atama'n** "revolyutsiyadan [devrimden] ön kazak oblastlarında [bölgelerinde] harbi-administrativ [idari] vezipelerin adı, çini."⁴³

3. *Uzbek Tilining İzahli Lugâti* sözü Rusça gösterir; şu açıklamayı yapar: **Atamán** "1. ihtiyariy kazak družinalarining [bölüklerinin] saylab [seçilip] kuyilgan başlığı. Revolyutsiyadan ilgerigi [önceki] Rossiyada kazak kuşinleri [ordular] yaki kışlâklaride [köylerinde] harbiy, politsiya ve me'muriy işlerni beceriş uçun tayinlangan yaki saylab kuyilgan başlık 2. birâr tude [öbek] yaki gruppning başlığı; kurbâşi."⁴⁴

4. *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü* köken göstermez; şu izahı yapar: **Ataman** "1. borngıda [eskiden] irekli [serbest] kazak družinalarının saylap kuyilgan citekçisi [yöneticisi] 2. revolyutsiyage kadar kazak gaskerlerinde yaki avıllarında törli herbi, administrativ [yönetmel] işlerni hem politsiya işlerni başkaru [önderlik] öçen bilgelenip [belirlenip] yaki saylanıp kuyilgan naçal'nik [başkan], başlık 3. yulbasarlar [yol kesiciler] şaykasının başlığı 4. nersene de bulsa oyıştırıp, başlap yürüçi, başlık 5. sugış çukmarı [savaş topuzu], kan eçkiç [kan içiçi]."⁴⁵

5. Başkurtça **ataman** "lider, yönetici"dir.⁴⁶ Köken gösterilmez.

6. *Yudahin'in Kırgız Sözlüğü*'nde **ataman** maddesinin anlamı yazılmamış; sözcük Rusça gösterilmiştir. Sözlüğün çevirmeni A.B. Taymas dipnotta kelimenin Türkçe olduğunu yazmış, B. Atalay'ın "Türkçemizde Men - Man" eserine göndermede bulunarak Atalay'ın bunu Türkçe saymakla "iyi yaptığını" belirtmiştir.⁴⁷

7.1. Kazakça **ataman** "1. çarlık Rusyası dönemine ait bir tür askerî rütbe 2. avıspalı mağına [mecazi] elebaşı, sergerde"dir.⁴⁸

7.2. Kazak ağızlarında **ataman** "1. iybalık [fok = ayı balığı] avlavşılardıñ bastığı 2. kıstı günü [kış günü] teñizde balık avlavşılardıñ [avcılarının] başsısı 3. burñğı [eskiden] kazak-orıs baylarnıñ mekendegen [mekân tuttuğu] jeri"dir.⁴⁹

8. *Yakut Dili Sözlüğü*'nde kelime Rusça gösterilmiş, **atamağn** "1. reis, çete başı, çete reisi, eşkiya" olarak açıklanmıştır.⁵⁰

9. Rusça **atamán** "1. ataman (kazakların başı) 2. elebaşı"dir.⁵¹

İzahların hep Ukrayna ve Rus Kazaklarıyla ilgili olduğunu görüyoruz ve bundan şunu çıkarıyoruz: Ataman sözcüğü Türk dillerinin öz malı değildir. Rusçadan veya Rusça kanalıyla Ukraycadan alınmıştır. Bunu Türkmence

⁴³ *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İllmlar Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962, s. 57.

⁴⁴ *Uzbek Tilining İzahli Lugâti*, c. 1, Moskova 1981, s. 61.

⁴⁵ *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, c. 1, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977, s. 82.

⁴⁶ *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Murat Özşahin, TDK, Ankara 2017, s. 45.

⁴⁷ *Yudahin, Kırgız Sözlüğü*, s. 58.

⁴⁸ *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Kenan Koç - Ayabek Baynıyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 54.

⁴⁹ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*, javaptı redaktoru [sorumlu redaktörü] Ş.Ş. Sarıbayev, Kazakistan Respublikası Bilim jâne Gılım Ministrliği A. Baytursınulu Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2005, s. 76.

⁵⁰ Edouard Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, c. 1. (a - m), TDK y., İstanbul 1945, s. 40.

⁵¹ E. Mustafayev - V.G. Şçerbinin, *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1972, s. 28.

atama'n, Özbekçe **atamán**, Yakutça **atamağn** yazımları da gösteriyor. Sözcük yerli olsa Türkmencedeki **-a'**, Özbekçedeki **-á-** harfleri ve imleri olmamalıydı. Ayrıca bütün anlamlar da yabancı olduğunu gösteriyor. Hiçbir anlam yerli özelliği taşıyor (Sadece 7.2'de verilen Kazak ağızlarındaki anlamlar yerli gözüküyor; gerçekte bunlar da birincil anlamdan çıkmıştır). Lakin sözcük hem atasıyla, hem *-man*'ıyla gerçekten de özbeöz Türkçe bir sözcük gibi görünüyor. Bundan dolayı sözcüğü Türkçe saymıştık (H. Atlası, Atalay ve Taymas sözcüğü Türkçe sayarken hiç de haksız değillerdi).

2.4. Tarihte Ataman Kişi Adı

Tarihte bir Ataman kişi adına rashıyoruz. Aydil Erol'un verdiği bilgiye göre **Ataman** "1. büyük baba, büyük adam 2. Kazan kumandanı"dir.⁵² Tarih verilmemiştir. Bunun XVI. yüzyıl, en erken XV. yüzyıl olabileceğini tahmin ediyoruz. Tabii ki araştırılırsa birkaç Ataman kişi adı daha bulunacaktır. Fakat bunların da eski değil, XV. veya XVI. yüzyıldan sonraya ait olduklarını söyleyebiliriz.

Erol'un verdiği birinci tanım kendisine aittir. Çünkü bu anlamı hiçbir sözlükte görmedik. Böyle bir anlam vermesinin nedeni kuşkusuz *-man* ekinin büyültme eki olarak kabul edilmesidir.

2.5. Çuvaş, Kazak, Tatar Türklerinde Ataman Kişi Adı

Moravcsik, Rasonyi'ye dayanarak Rus Kazaklarının başlarına verilen **ataman**, **atman** sanlarının Çuvaş, Kırgız (Kazak anlamalı), Tatarlarda kişi adı olduğunu yazar.⁵³ Söylediğimiz gibi bu adlar XVI., en erken XV. yüzyıldan geriye gitmemelidir. Zamanımızdaki Kazak adlarını toplayan bir kitapta *Ataman* adına ve soyadına raslayamadık.⁵⁴

2.6. Türkiye'de Ataman Kişi Adı ve Besim Atalay'ın Eserleri

Ülkemizde eski çağlara ait Ataman kişi adına şu ana değin tesadüf edemedik. Ataman unvanının ortaya çıkışından sonra Cumhuriyet Türkiye'sinde Ataman kişi ad ve soyadları görülmeye başlanmıştır (Sol kolum kırıldığı için 31 Aralık 1970 tarihinde yattığım Erzurum Numune Hastanesi'nde kolumu tedavi eden iki doktordan birinin adı Ataman Tomruk'tu). Bunda en büyük rol Besim Atalay'ındır (Daha önce Necip Asım Yazıksız *Ataman*'dan bahsetmediyse). Atalay Türk adları ve Türk dili hakkında yayımladığı dört kitapta Ataman'a yer vermiştir. Bu kitaplar ve Ataman açıklamaları şöyledir:

1. *Türk Büyükleri ve Türk Adları* (1923).

"**Ataman** Kazak hanlarına verilen unvandır. 'Ata kişi, reis' manasınadır. Okraynalılarda ataman ve hataman derler. Başka lisandan geldiğini iddia edenler varsa da Sibir Tarihi sahibi Türkçe olduğunu isbat ediyor."⁵⁵

⁵² Aydil Erol, *Adlarımız - Şarkularla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 153.

⁵³ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 498.

⁵⁴ T.J. Januzakov - K.S. Esbayeva, *Kazak Türklerinde Kişi Adları*, akt. Nurettin Aksu, TDK y., Ankara 2003.

⁵⁵ [Besim] Atalay (Toplayan, Kütahya Mebusu), *Türk Büyükleri ve Türk Adları*, Matbaa-i Amire (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), İstanbul 1339 [1923], s. 7 vd. Arap harfleriyle.

2. Türk Büyükleri veya Türk Adları (1935).

“**Ataman** Kazan hanlarına verilen unğundur. ‘Ata kişi, başbuğ’ demektir. Okraynalılarda da (Ataman) ve (Hataman) derler. Başka dilden geldiğini söyleyenler varsa da (Sibir Tarihi) sahibi Türkçe olduğunu açığa çıkarmıştır.”⁵⁶

Parantezler eski yazıdan kalma bir alışkanlıktır. Eski yazıda büyük harf olmadığı için özel isimler ayrıca içine alınırdı. Kazan, Kazak yerine dizgi yanlışdır. Atalay, Taberi’de geçen Rutbil’in doğrusunun **Türbil** olduğunu yazar.⁵⁷

3. Türk Adları (1936).

“**Ataman** Tarihten alınmış adlar” başlığı altında yer almış, anlamı verilmiştir.⁵⁸ Kitabın ikinci kısmı olan “*Tarama Dergisi’nden Seçilen Adlar*” kısmındaysa adların anlamları verilmiştir.

Atalay ön kapakta kendisini “*Kütahya saylavı*”, önsözde “*Aksaray saylavı*” olarak yazmıştır. *Saylav* “millet vekili”dir. Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerindeki seçmek fiilinin karşılığında Türkmencede **saylamak**, Özbekçede **säylämäk**, Yeni Uygurcada **saylimak**, Kazakçada **saylav**, Kırgızcada **saylō**, Tatarcada **saylau**, Başkurtçada **haylav** kullanılır.⁵⁹

4. *Türkçemizde Men - Man* (1940). Ataman -man ekli adlara örnek gösterilmiştir.⁶⁰

2.7. Diğer Yazarlarda Ataman

Murad Uraz 1935’te yayımladığı *Türk Adları* yapıtında **Ataman**’a yer verir:

“**Ataman** (Baba yerinde, büyük adam), Kazak hanlarından biri, Kazak hanlarına verilen koşum.”⁶¹

Kazak’tan Ukrayna ve Rus Kazaklarını anlamalıdır. Uraz koşum sözünü “unvan” yerine kullanır.⁶² *Yayın evi* yerine *bitik evi* yazar.

Cem Dilçin’in *Türk Adları* yapıtında şöyledir:

“**Ataman** [Türkçe]. e[ırkeç]. [<ata-man] Başbuğ, önder, komutan.”⁶³

Fakat yukarıda da dediğimiz gibi Ataman kişi adı Türklerde eskiden de, günümüzde de olması gerekenden çok azdır. Bunun sebebi sözcüğün yeni, son çağların eseri olması, açıkladığımız gibi ortaya çıkmasıdır.

NOT : Şu ana değin ülkemizde Ataman yer adına raslayamadık. Varsa da yeni olmalıdır. 1946’da basılan *Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu*’nda⁶⁴ Ataman veya ona yakın söyleyişte herhangi bir yer adı yoktur.

⁵⁶ B[esim] Atalay (Kütahya Saylavı), *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935, s. 22.

⁵⁷ Atalay, s. 100.

⁵⁸ Besim Atalay (Kütahya Saylavı), *Türk Adları*, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936, s. 11.

⁵⁹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 754-55.

⁶⁰ Besim Atalay, *Türkçemizde Men - Man*, İstanbul 1940, s. 21.

⁶¹ Murad Uraz, *Türk Adları*, Yeni Şark bitik evi, Bozkurt m., İstanbul 1935, s. 10, 34.

⁶² Uraz, s. 24, 26.

⁶³ Cem Dilçin, *Adlar Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası y., İstanbul 2014, s. 32.

⁶⁴ *Türkiye’de Meskün Yerler Kılavuzu*, Seri II, Sayı: 2, T.C. İçişleri Bakanlığı y., Başbakanlık Devlet Matbaası, c. 2, Ankara 1946, 2. cilt 1947’de çıkmıştır.

2.8. Bu Kısımın Sonucu

Özetlersek, Ataman sözcüğü Almanca *Hauptmann*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman* sanlarının birbirleriyle karışması, çarpışması; Türkçenin *ata* sözcüğüyle çağrışım yoluyla ilişki kurulmasıyla oluşmuştur. Türk dillerindeki *ataman* sözcükleri de yazım ve anlamlarıyla bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ataman adının Türkçenin bünyesine uygun olmasına karşın, anlamca Türk dillerinin yerli sözcük hazinesinde yer almaması görüşümüzün üçüncü bir göstergesidir.

Böylece **atamanın** yeni bir sözcük olduğu, bulaşma, karışma sonucunda ortaya çıktığı (*ata'sı* Türkçe, *-man* eki zaten karıştığı sözcüklerin hepsinde var; Türkçede de var), kişi adı veya sanı olarak da XV. yüzyıldan geriye gitmediği anlaşılmıştır sanırız.

3. Sonuç: Taman Tarkan mı, Ataman Tarkan mı?

Esas konumuza dönersek ve başlıktaki soruyu yanıtlarsak, Bilge Kağan G 14'teki ad san öbeğinin Ataman Tarkan değil, Taman Tarkan olduğunu anlarız. Bu karara şu nedenlerden varıyoruz:

1. Göktürk çağından itibaren Taman, Tamgan, Tagma, Damkāk (belki Yağma) unvanlarına tesadüf ediyoruz. *Yamtar* da bu sanlarla ilişik olabilir. Bu bilgilere göre üzerinde durduğumuz ad san öbeği Taman Tarkan'dır.

2. Göktürk çağı ve daha sonraki ad san öbeklerinde **Ataman** unvanına **hiç** tesadüf edemiyoruz. Unvan öbeklerini bırakalım, sonraki bütün Türk tarihi boyunca Ataman adına XV. veya XVI. yüzyıla değin **hiç** raslamıyoruz. Halbuki Taman, Tamgan, Tagma, Damkāk sanlarına en eski çağlardan itibaren pek çok kez tesadüf ediyoruz.

Eski çağlarda hiçbir Ataman kişi adını veya sanını görememizin bir manası ve önemi olmalıdır. Demek ki üzerinde durduğumuz sözcük Ataman değil, Taman'dır. Ayrıca Ataman okuyuşunu doğru kabul edersek XV. yüzyıla değin Ataman adının niçin geçmediğini açıklayamayız.

3. Faruk Sümer *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* başlıklı iki ciltlik geniş eserinde Ataman Tarkan kişi adına yer vermemiştir; herhalde Sümer, Ataman Tarkan okuyuşunu doğru bulmadığı için kitabına almamıştır. Eserin içinde ve dizininde de herhangi bir Ataman kişi adı geçmez.

4. Öbeğin ilk elemanının Ataman olmadığını bir de şuradan anlıyoruz: Ataman terimi Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Yakutlarda hep Ukrayna ve Rus Kazaklarıyla ilgili olarak görünüyor. Yerli bir terim olarak görünmüyor. Anlam bakımından da yerli görünmüyor. Ayrıca farklı bir anlamda da görünmüyor. **Osmanlılarda hiç bulunmuyor.** Böyle bir kelime en eskiden beri var olsaydı, en azından bazı Türk toplumlarında yerli bir san veya makam adı olarak ona tesadüf edilirdi.

5. Runik yazıda başta ve ilk hecedeki uzun ünlüler yazılır.⁶⁵ *Ataman* sözcüğünün varsayılan yazılışına baktığımız zaman (a)t(a)m(a)n biçiminde olduğunu görüyoruz. Yani sözcük **:t¹ m n¹:** harfleriyle yazılmış farz ediliyor.⁶⁶ Ünlü-

⁶⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 25.

⁶⁶ Tekin, s. 138.

lerin hiçbiri yazılmamıştır. Bu yazılış sözcükte başta veya ilk hecede herhangi bir uzunluğun olmadığını gösterir. Türkmençe, Özbekçe, Yakutça sözlüklerde de vurgu son hecede gösterilmiştir ki, bu da ilk ünlünün uzun olmadığı, yani sözcüğün ataman olmadığı görüşümüzü destekler.

6. Giraud'nun Tunyukuk'un **ataman** unvanını sonradan aldığı fikrini doğru kabul edemiyoruz. Bir an doğru olduğunu kabul etsek bile Tunyukuk'a ataman değil, **apa** unvanının verilmesi gerekirdi. Çünkü o devirde **apa** "ata, ecdat; büyük (ünvanlarda)"tür.⁶⁷ Tunyukuk'un bilinen unvanları **Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan**'dir.⁶⁸

7. **Ata** sözcüğünün yazıtlarda geçmediğini biliyoruz. Yani o zaman Gök-türk yönetici kadrosunun dilinde *ata* sözü kullanılmayabilir. *Ata* yerine *kang* "baba" kullanılıyordu.

Bütün bunlardan dolayı Bilge Kağan yazıtındaki ad san öbeği Ataman Tarkan değil, **Taman Tarkan**'dir. Söylediğimiz üzere bu okuyuş Giraud'dan kaynaklanmıştır. Onu bu görüşe sevkeden husus Almanca *Hauptmann*, Çekçe *heytmán*, Polca *hetman* sanının *het-* elemanı ile Türkçe *ata* sözünün sesleşmesi, *ataman* sözcüğünün ortaya çıkmasıdır.

Özetle Ataman Tarkan okuyuşu doğru değildir. Öbeği artık **Taman Tarkan** okuyup yazmalıyız, Ataman Tarkan değil (28 Eylül 2019 - 22 Nisan 2021).

Bu noktada şunu belirtmek isteriz: Yazılarımızda ister istemez bilginlerimizin görüşlerinden söz ediyor ve bazı bilginlerimizle farklı görüşte olduğumuzu ortaya koyuyoruz. Amacımız kimseyi eleştirmek değildir. Fakat konuyla ilgili görüşlerden söz etmemek de mümkün değildir. Aksi takdirde Türk bilimini geliştiremeyiz.

Görüş farklılıklarından söz etmek alaylı, alaycı, hakaret edici bir dil ve üslupla yapılmadığı, görüşler saptırılmadığı takdirde normal karşılanmalı ve alınganlığa yol açmamalıdır.

Kaynaklar

ATALAY, [Besim] (Toplayan, Kütahya Mebusu): *Türk Büyükleri veya Türk Adları* (TBMM Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyetince kabul olunmuştur), Matbaa-i Amire, İstanbul 1339 [1923]. Arap harfleriyle.

_____ : *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, 2. basım, Devlet m., İstanbul 1935.

_____ : *Türk Adları*, Dahiliye Vekâleti Neşriyatı, Jandarma Genel Komutanlığı Matbaası, İstanbul 1936.

_____ : *Türkçemizde Men - Man*, İstanbul 1940.

"Ataman", *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 85-86.

"Ataman", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 1, s. 458.

ATLASI, Hadi: *Sibir Tarihi*, çev. Eser Havare, TTK, Ankara 2016.

AYDIN, Erhan: *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür-Sanat y., İstanbul 2018.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, c. 1, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006.

⁶⁷ Tekin, s. 98.

⁶⁸ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994, s. 56.

- Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Murat Özşahin, TDK, Ankara 2017.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.
- DANKOFF, Robert: *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan, Yapı Kredi y., 2. b., İstanbul 2013.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.
- ERCİLÂSUN, Ahmet Bican: *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016.
- ERĞİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, 53. b., Boğaziçi y., İstanbul 2019.
- EROL, Aydil: *Adlarımız - Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, Yapı Kredi y., İstanbul 2001.
- GIRAUD, René: *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken n., İstanbul 1999.
- GOLDEN, Peter B.: *Hazar Çalışmaları*, çev. E.Ç. Mızrak, Selenge y., İstanbul 2006.
- HAUSSIG, H.W.: "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı - Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları*, seri II, c. 1/6, İstanbul 1978.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991.
- "Kazak (Rusça Kozak)", *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, s. 439.
- Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük)*, Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.
- MAHMÛD EL-KÂŞGARÎ: *Divânü Lûgâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
- MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker Quellen*, Akademie Verlag, Berlin 1958.
- MUSTAFAYEV, E. - ŞÇERBİNİN, V.G.: *Rusça - Türkçe Sözlük*, Moskova 1972.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.
- ÖLMEZ, Mehmet: *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin - Çeviri - Sözlük*, Bilgesu y., Ankara 2012.
- PEKARSKIY, Edouard: *Yakut Dili Sözlüğü*, c. 1. (a-m), TDK y., İstanbul 1945.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., İstanbul 1999.
- ŞİRİN, Hatice: *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, 3. b., TDK, Ankara 2016.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa: *Kadim Türk Yazıtı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993.
- Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, c. 1, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977-1981.
- TEKİN, Talat: *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.
- THOMSEN, V.: "Moğolstanda Türkçe Kitabeler", çev. Ragıp Hulusi [Özdem], *Türkiyat Mecmuası 1926-1933*, c. III, s. 81-118.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: *Oğuz Destanı - Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlii*, yay. haz. Tuncer Baykara, 2. b., Enderun k.e., İstanbul 1982.
- Türkiye'de Meskün Yerler Kılavuzu*, Seri II, Sayı: 2, C. 2, T.C. İçişleri Bakanlığı y., Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1947.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat 1962.
- Uzbek Tilining İzahli Lugâti*, c. 1, Moskova 1981.
- YUDAHİN, K.K.: *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara 1945.

Extended Abstract

Is The Title Phrase Taman Tarkan Or Ataman Tarkan In The Bilge Kagan Inscription G 14?

One of the places that are read differently in the Orkun inscriptions is the first word of Taman Tarkan or Ataman Tarkan san phrase in Bilge Kağan G 14. This phrase was read as Taman Tarkan from the beginning, and R. Giraud read it as Ataman Tarkan for the first time. Giraud put forward this reading in his book “*L’Empire Des Turcs Célestes. Les Règnes d’Elterich, Qapghan Et Bilgä (680-734). Contribution à L’histoire Des Turcs d’Asie Centrale*”, published in 1960 (“*Göktürk İmparatorluğu*” in Turkish, trans. by İ. Mangaltepe, Ötügen, 1999, 308 pages.).

It has been suggested that the word Ataman is Russian, German or even Dutch. H. Atlasi, one of the Kazan Turks who published the Sibir History in 1911, stated that the Turkish original of this word was *ata-man*, *ata-mın*, meaning “*ancestor person, chief person*.” B. Atalay made Atlasi’s opinion known to the Turkish public for the first time in his book published in 1923, and repeated his view in three of his books (1935, 1936, 1940). Hungarian scholar Moravcsik also stated in his paper presented to the Second Turkish History Congress in 1937 that the word ataman is Turkish (ata + man).

Giraud claimed that most of the Ukrainian Kazakhs were nomadic Kazakh Turks, their leaders were given the title of German Hauptmann > Czech Heytman > Polca Hetman, and that the Kazakhs took the title of ataman from the Turks. He explained the structure of the word as “*ata + man*” and referred to the Turkish scholar B. Atalay’s counting the word in Turkish. Giraud wrote that the Taman Tarkan phrase mentioned in the Bilge Kagan inscription G 14 is actually Ataman Tarkan, and this is a title of Tunyukuk. According to him, the reason why the title is not mentioned in the Tunyukuk inscription is that the title is given after the inscription is built. After this view and reading of Giraud, the reading of Ataman Tarkan started to spread and some scholars read the phrase as Ataman Tarkan.

In our opinion, Giraud’s opinion is not correct. Because we do not find the word Ataman in all Turkish history literature and names of people from the first half of the 8th century when the inscriptions were erected until the 15th or 16th century. However, since the 15th or 16th century, it has started to be seen rarely in Turkish historical literature and personal names. Therefore, the word Ataman is a new word, not an old one.

How was the word Ataman formed? Above, we said that the Ukrainian Kazakhs are mixed with the Turks, the German word Hauptmann is heytmán in Czech, and it is transmitted to Polish as hetman. The word “*Hetman*” evoked the word “*ataman*” in Turkish, and the word ataman was born from the collision and contact of these words. There was no need for the -man suffix of Turkish here. Because this suffix is already in the structure of the word hetman. In addition, the -man, -men suffixes have been seen in Turkish since the Orkun inscriptions. (As seen in the inscriptions Kögmen mountain, in Kâşgarlı’s dictionary in words such as kekmen, ketmen, közmen, Turkmen etc. The suffix is also available in Indo-European languages. German Hauptmann, English gentlemen etc.). So here is a multi-factor phenomenon that we call contamination in linguistics. The new-born word ataman, with its *ata* and *-man*, has a structure that is completely suitable for Turkish.

As we have stated briefly, the word ataman is not an old word, it is a new one. Therefore, the name phrase in the Bilge Kagan inscription cannot be Ataman Tarkan.

We do not decide that Giraud’s reading Ataman Tarkan is wrong, only because the word ataman is new; in addition, the following factors make us conclude that Ataman reading is wrong:

1. We never come across the Ataman element in the Ataman Tarkan name phrase, alleged to be in the Bilge Kagan inscription, in the later Turkish names. Whereas, we come across Taman and its radicals, Tamgan, Tagma, many times. The fact that we did

not come across the word *Ataman* as a person's name or title from the 8th century to the 15th - 16th century, must have a meaning and significance.

2. We understand that the first element of the name phrase is not *Ataman*, as the term "*ataman*" in Turkic languages is always related to the Ukrainian and Russian Cossacks in Azerbaijan, Turkmen, Uzbek, Tatar, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Yakut. In these Turkish languages, *ataman* does not appear to be a native term. It does not seem native in terms of meaning, either. It does not exist at all in the Ottomans.

3. We cannot accept Giraud's idea that *Tunyukuk* has received the title of *ataman* as correct. Even if we accepted that it was correct for a moment, the title of *apa* should have been given to *Tunyukuk*, not *ataman*. Because in the Orkun inscriptions *apa* means "*ancestors; big (in titles)*". Known titles of *Tunyukuk* are *Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan*.

4. In runic script, long vowels in the first and first syllable are written. When we look at the default spelling of the word *Ataman*, we see that it is written as (a) t (a) m (a) n. So the word is written with the letters: t¹ m n¹. None of the vowels are written. The spelling of (a) t (a) m (a) n indicates that there is no length in the beginning or first syllable in the word. In Turkmen, Uzbek, and Yakut dictionaries, emphasis is shown in the last syllable, which supports our view that the first vowel is not long, that is, the word is not *ataman*.

5. We know that the word *ata* is not mentioned in the inscriptions. In other words, the word *ata* may not be used in the language of the Göktürk executive staff. *Kang* "*father*" was used instead of *ata*.

Because of all these, the name phrase in the *Bilge Kagan* inscription is not *Ataman Tarkan*, but *Taman Tarkan*. As we said, this reading originated from Giraud. What led him to this view is the title of *ataman*, which was born from the rhyming of the *het*-element of the Polish *hetman* and the Turkish word *ata*. Let's read and write the phrase *Taman Tarkan* from now on, not *Ataman Tarkan*.